

DEDIŠČINA PRVE SVETOVNE VOJNE

Komemorativne prakse veteranov na območju nekdanje soške fronte leta 1925

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 19. 11. 2020

Izvleček: Prispevek obravnava območje nekdanjega bojišča na soški fronti, ki je po vojni postalo sestavni del Kraljevine Italije in doživelo korenito tranzicijo. V želji po afirmaciji italijanskosti teritorija je bilo treba nacionalni spomin konstruirati in utrditi zlasti v tem spornem obmejnem prostoru. V tem procesu so pomembno vlogo odigrali tudi nekdanji veterani in žalujoči člani družin padlih vojakov. Obiskovanje spomenikov, bojišč in pokopališč prve svetovne vojne je postalo ustaljena praksa. Posebno pozornost namenja obisku veteranov 1. bataljona 269. pehotnega polka italijanske vojske.

Ključne besede: potopisi, spominske prakse, (sekularno) romanje vojakov, turizem, nacionalizem, prva svetovna vojna

Abstract: The article studies the area of the former battlefield on the Isonzo Front. After the war, the territory was assigned to the Kingdom of Italy, which means that it went through a radical transition. In line with the desire to affirm the Italianness of the territory, it was necessary to construct and consolidate a national memory, especially in this contested border area. An important role was played by former veterans and the families mourning the fallen soldiers. Visiting WWI monuments, battlefields and cemeteries has become an established practice. The article deals with the case of a visit of the first Battalion of the 269th Infantry Regiment.

Keywords: travel diaries, commemorations, (secular) pilgrimage of soldiers, tourism, nationalism, WWI

Uvod

Soško bojišče je v prvi svetovni vojni (za zgodovinsko bibliografijo o temi glej Svoljšak 1993, 1993a in 2015) močno zarezalo v vsakdanje življenje prebivalcev na fronti in v njenem zaledju. Vojna in njen dramatični učinek sta bila vidna na različnih ravneh: v spremenjeni in uničeni krajini, prebivalstvu, spremenjenih političnih okoliščinah, ekonomiji in družbi. V pričujočem prispevku primarno obravnavam neposredne udeležence bojev – vojake, ki so se borili na tem območju, oziroma sorodnike padlih vojakov. Osredotočam se na oblikovanje memorialnih praks, ki so bile na območju nekdanjega bojišča vzpostavljene po vojni. Predstavljam pojav, ki se je v Evropi, zlasti med državami, ki so iz prve vojne izšle kot zmagovalke, pojavil tudi kot ena izmed njenih posledic. Oblikovale so se nove prakse spominjanja (in pozabe), povezane z bojišči in osvojenimi ali izgubljenimi teritoriji. Pomembno oziroma ključno vlogo pri spominjanju in oblikovanju kolektivne nacionalne memorije je zasedel kult padlega vojaka. Kot anonimni vojak – junak je v nacionalnem diskurzu pri oblikovanju in propagiranju spominjanja in obeleževanja bojev prve svetovne vojne zasedel ključno mesto (glej tudi Walter 1993; Lloyd 1998; Mosse 2007; Iles 2008; Klabjan 2010; Winter 2011; Dato 2014; Kavrečič 2017; Batič 2018; Jezernik 2018; Jezernik in Fikfak 2018). Omenjene ritualne prakse in slovesnosti so prispevale k oblikovanju in ohranjanju spomina. Postavljeni grobovi, spomeniki, spominski parki in komemorativne prakse so pomembna zapuščina, ki je

ob stoletnici začetka (in konca) vojne ponovno obudila zanimanje in (nove) raziskave tudi v etnologiji.¹

V prispevku obravnavam spomin na območje nekdanjega bojišča na soški fronti, kjer sta se spopadli nasprotujoči si vojski Kraljevine Italije in Avstro-Ogrske; območje je po vojni pripadlo Kraljevini Italiji. Novejše etnološke raziskave so odkrile pomen ohranjanja in valorizacije te dediščine v slovenskem prostoru; zavedati so se je začeli predvsem po letu 1991 (Jezernik in Fikfak 2018; Repič 2018; Kozorog 2019). Pričujoča raziskava pa v ospredje postavlja obdobje med obema vojnama, ko so se na območju oblikovale memorialne prakse, usklajene z italijanskimi ozemeljskimi pretenzijami in željami po afirmaciji italijanskosti (*italianità*) teritorija. Na novo pridobljenem (obmejnem) ozemlju, ki je bilo soočeno s korenito politično tranzicijo, je bilo namreč treba nacionalni spomin šele konstruirati in posledično tudi utrditi. V tem procesu so to vlogo odigrali tudi nekdanji veterani oziroma žalujoče družine vojakov, ki so izgubili življenje na fronti.

Obiskovanja spomenikov, bojišč in pokopališč prve svetovne vojne so postala ustaljena praksa, pojmovana kot (sekularno) romanje² veteranov ali njihovih družin. Neka-

- 1 Pri tem velja je treba poudariti znanstvene dosežke raziskovalnega projekta Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL in Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU Dediščina prve svetovne vojne: Reprezentacije in reinterpretacije.
- 2 Za uporabo oklepajev pri besedi sekularni glej Kavrečič (2017: 145, op. 7) in Baraniecka-Olszewska (2017: 130).

* Petra Kavrečič, dr. zgodovine, docentka in znanstvena sodelavka za področje zgodovine, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Oddelek za zgodovino; petra.kavrecic@fhs.upr.si.

teri veterani so se po vojni združevali v društva, s katerimi so se udeleževali romanj, med njimi je bilo tudi veteransko združenje nekdanjega 1. bataljona 269. pehotnega polka, ki je predmet obravnave. Tovrstna veteranska združenja so si prizadevala ohranjati spomin, predvsem pa pridobiti priznanje za svoja dejanja (Jezernik 2018: 39). Prav obiski krajev spomina (pokopališč, spomenikov, parkov) so imeli pomembno vlogo pri oblikovanju in utrjevanju nacionalne pripadnosti, predvsem na mejnem območju, kjer »enotna« nacionalna identiteta še ni bila »utrjena«. Učinkovita propaganda za vzpostavljanje nacionalne identitete je bilo tudi obiskovanje teh krajev, tako s strani omenjenih združenj kot tudi drugih obiskovalcev. V ta proces se je uspešno vključila tudi turistična dejavnost in s tem sledila interesom političnega režima, v tem primeru italijanskega, ki je kmalu po prvi svetovni vojni dobil avtoritarni značaj. Turizem kot panoga je namreč pogosto podvržen interesom vladajoče politične doktrine.

Metodologija

V prispevku obravnavam komemorativne prakse, povezane s prvo svetovno vojno. Zlasti se posvečam obiskovanju nekdanjih bojišč in pokopališč na soški fronti. Časovno se osredotočam na obdobje neposredno po prvi svetovni vojni, ko je na obravnavanem območju prišlo do velikih sprememb. Te niso nastale zgolj zaradi posledic bojevanja in vojne, ampak tudi iz političnih razlogov. Območje Primorske je namreč prešlo iz ene državne tvorbe v drugo, iz Avstro-Ogrske v Kraljevino Italijo (Rapalska pogodba 1920). Podobno kot drugod so se tudi na tem območju razširile komemorativne prakse in obeleževanje vojnih žrtev, pri tem pa je bil v ospredju spremenjeni nacionalni značaj. Komemorativne prakse, povezane z romanjem in tudi s turistično dejavnostjo, so v tem prostoru obenem prispevale k oblikovanju oziroma utrjevanju nacionalne pripadnosti. Prispevek temelji na analizi in študiju primarnih (arhivskih) in sekundarnih (literatura, turistična periodika in vodniki) virov. Kot vira pri raziskovanju pojava obiskovanja nekdanjih bojišč – v tem primeru soške fronte – lahko uporabimo tudi pisma in dnevnike. Spomini, beležke, poročila, dnevniki so oblike zapisov, ki nam odstirajo poglede neposrednih udeležencev bojev. Kakšne vtise so obiskovalci dobili ob obisku nekdanjih bojišč? Kakšne itinerarije so izbrali? Kot primer sem vzela obisk iz avgusta 1925, ko so nekdanja bojišča soške fronte obiskali veterani in svojci; obisk je zabeležen v obliki dnevnika oziroma potopisa. Izsek dnevnika je bil leta 1995 v časopisu *Il Territorio* (Tržič/Monfalcone) objavljen kot Archivio della Memoria (Arhiv spomina) z naslovom: Ritornare sul campo di battaglia, le radici del turismo reducista (Vrnitev na bojno polje, korenine »veteranskega« turizma). Onorio Battelli-

no³ je v krajšem uvodnem tekstu poudaril, da je to redke primer »popotniškega dnevnika« (*diario di viaggio*) skupine nekdanjih častnikov 1. bataljona 269. pehotnega polka. Objavljen je le del potopisa, ki se nanaša na območje soške fronte in obsega skoraj sedem strani besedila.

Sekularno romanje in turizem obiskovanja bojišč

Po prvi svetovni vojni so v vojno vpletene države začele urejati množična grobišča neznanih vojakov in v krajih nekdanjih spopadov ali večjih mestih in prestolnicah postavljati spomenike. Prva svetovna vojna je prelomna v smislu zahtev po priznanju in primernem pokopu žrtev ter procesu žalovanja, saj je povzročila ogromno žrtev. V tem procesu je bila posamezniku odvzeta identiteta in predstavljena v nepoznane kolektivne subjekte, njegovo žrtvovanje pa glorificirano. Ta pristop se je preživelim zdel najprimernejši za komemoriranje padlih, predvsem vseh neidentificiranih. Spomeniki so z izborom naključnih trupel in s slavnostnimi pokopi načrtno gradili na kultu. Tako so s koncem vojne želeli prikazati oziroma vzpostaviti pokrajino nacionalnega spomina, ki je imel po eni strani komemorativno funkcijo, po drugi pa je bil vizualni prikaz nacionalnega diskurza (Klabjan 2010: 401).

Gradnja in postavitvev spomenikov ter drugih obeležij na območjih, kjer so potekali boji, oziroma na italijanski vzhodni meji sta imeli v njenem povojnem nacionalnem diskurzu vidno ideološko konotacijo. Zato sta imela spodbujanje in promocija obiskovanja teh krajev pomembno vlogo, tako v smislu romanja kot turističnega ali poučnega obiska. Obiskovanje krajev, kjer so potekali boji, je seveda imelo močno čustveno noto (Eade in Katić 2017: 1–3). Sociolog in zgodovinar Tony Walter je te obiskovalce definiriral kot romarje in pri tem poudarjal, da gre za sekularno obliko romanja, saj ni bilo vezano na religiozne prakse oziroma poudarek ni bil na religioznih obredih, ki so potekala na tovrstnih krajih, ampak na aktu spominjanja in žalovanja. Po mnenju zgodovinarja Davida W. Lloyda je tradicionalna religija »ponudila jezik in imaginarij, preko katerih se lahko izraža žalost nacije in prispeva k oblikovanju ritualov«, ki pomagajo pri samem procesu žalovanja (Lloyd 1998: 5; gl. tudi Walter 1993). Veliki spomeniki, kot na primer tisti v Sredipolju/Redipuglia, Oslavju/Oslavia in Kobaridu/Caporetto,⁴ so predstavljali nacionalni teritorij, kjer si je Italija prizadevala za glorifikacijo zmagoslavnih bojev in bitk ter tako prispevala h krepitvi nacionalne identitete in pripadnosti. Komemorativne prakse na teh krajih so bile pomembne z vidika žalovanja in spominjanja/obe-

3 Avtor oziroma urednik besedila je bil videmski geometer Onorio Battellino. Battellino je bil po vojni državni uslužbenec pri javnih delih, nekdanji poročnik in tajnik ter logistični vodja skupine. Bil je med udeleženci romanja.

4 Pri prvi omenbi krajev so ti napisani v slovenski in italijanski različici, v nadaljevanju članka pa je navedeno le slovensko poimenovanje.

ževanja, obenem pa so bile orodje za »oblikovanje nacije in integracije posameznika v nacionalno telo« (Klabjan 2010: 401; gl. tudi Jezernik in Fikfak 2018).

Uničenje in morija, ki ju je povzročila prva svetovna vojna, sta vplivala tudi na turistični sektor, ki se je že pred vojno uveljavil kot priljubljena in dobičkonosna dejavnost (Kavrečič 2017a). Iz nje je izšla nova niša, čeprav sta, predvsem v prvih povojnih letih, dobiček oziroma trženje smrti in tragedije veljala za moralno nesprejemljiva. V povojnih letih je turistična industrija svojo promocijsko strategijo in terminologijo prilagodila danim razmeram.⁵ Današnji zahodni slovenski prostor se je tedaj znašel v spremenjenih političnih, ekonomskih in socialnih okoliščinah, kjer je pomembno vlogo igral italijanski nacionalni diskurz (zlasti po letu 1922, ko je fašizem uradno prevzel oblast). Mnoge »stare«, uveljavljene turistične destinacije iz obdobja vladavine cesarske Avstrije (od 1867 Avstro-Ogrske) so po vojni pripadle Kraljevini Italiji in so svoj prostor iskale v njenih okvirih (gl. Kavrečič in Klabjan 2010; Kavrečič in Koderman 2014; Kavrečič 2017; Kavrečič in Radošević 2017).

Hkrati je bil izkazan precejšen interes za t. i. turizem obiskovanja bojišč (kot segmentu »temnega turizma«/dark tourism) (Kužnik 2015; Šuligoj 2016; Šuligoj 2017; Šuligoj in De Luca 2019). Sam razvoj ponudbe, povezane z obiskovanjem krajev, kjer so potekali boji, ali območij, kjer so bili po vojni postavljeni spomeniki in urejena pokopališča, je zlasti v tem obdobju tesno povezan z že omenjenim (sekularnim) romanjem. Romar je posebej duhovnega obiskovalca (Walter 1993: 7; Eade in Katić 2017: 2), promocija tovrstnih obiskov pa je naslavljala predvsem emocionalno plat potencialnih italijanskih obiskovalcev krajev spomina (Leonardi 2014: 82–83). Turizem je v tem kontekstu najpogosteje dobil negativni predznak (zlasti s strani veteranskih združenj in sorodnikov žrtev), saj naj bi se turisti načeloma zanimali zgolj za zabavo in sprostitvev. Interesa za komemoriranje žrtev vojne naj ne bi izkazovali (Walter 1993: 72; Winter 2011: 165). Turisti so v očeh žalujočih predstavljali banalizacijo tragedije, trivilizacijo spomina na padle oziroma izkušnjo vojne (Mosse 2007: 168), te kraje naj bi obiskali brez emocionalnega naboja oziroma spoštovanja žrtvovanja. Žalovanje in spominске prakse naj bi bili zunaj interesnega polja turistov, ki

so bili kot taki označeni za »manjvredne« obiskovalce v primerjavi z romarji (Winter 2009: 616). Tako dojetje je razumljivo, če se osredotočimo na razvoj elitnega modernega turizma v 19. stoletju, ki je poudarjal zlasti uživanje v brezdelju (kopenje, sprehodi, zabave itd.). Turist je simboliziral elitnega letoviščarja, ki je uporabljal storitve v termalnih, morskimi ali gorskih zdraviliščih. Turisti so svoj prosti čas preživljali v prestižnih resortih, kjer se niso obremenjevali s tragičnimi dogodki (Kavrečič 2017a).

Termin romarji se torej nanaša na obiskovalce, ki so bodisi nekdanji vojaki ali pa sorodniki umrlih v boju. Namen njihovega obiska je bil predvsem komemorativne narave. Turizem obiskovanja bojišč pa označuje predvsem obiskovalce, ki so tovrstne kraje obiskovali iz radovednosti, načeloma brez globoke čustvene komponente oziroma empatije. Kljub temu, kot se pokaže na obravnavanem primeru, obe kategoriji težko povsem ločimo.⁶ Obiskovanje bojišč soške fronte v obdobju med obema vojnama zaznamuje tudi vprašanje nacionalne identitete, v tem primeru italijanskosti teritorija. Turistične oglaševalske strategije in organizacije, ki so skrbele za postavitve in vzdrževanje spomenikov, so poudarjale nacionalni vidik in z memorialnimi praksami in z glorifikacijo žrtvovanja prispevale h konstrukciji kolektivnega spomina. Prav zato ti dve skupini nista bili edini pozvani k obisku. Mlajše generacije se je lahko izobraževalo in osveščalo le z obiski krajev spomina, prav tako so k obisku spodbujali delavce.

Nove prakse komemoriranja

Z glorifikacijo neznanega vojaka in njegovega žrtvovanja so se pojavile tudi nove prakse komemoriranja in novi rituali. Govorimo o postavitvi, zlasti pa obiskovanju spomenikov in krajev spomina kot takih. Vojni spomeniki so bili postavljeni zato, da ohranjajo spomin za druge generacije, utrjujejo občutek pripadnosti določeni skupnosti, predvsem pa so postavljeni kot »temeljni del nacionalne ikonografije sodobnih držav« oziroma, v konkretnem prostoru, »predstavljajo vizualni del procesa oblikovanja nacionalne identitete« (Širok 2012: 634, 635–636; Jezernik in Fikfak 2018: 11–12).

Kmalu po vojni so bile že organizirane prve komemoracije. Število velikih, monumentalnih spomenikov, parkov spomina in pokopališč pa je iz leta v leta naraščalo. Prav zaradi dejstva, da je bilo med padlimi mnogo neidentifi-

5 Kot prvo je turistične pakete na območju nekdanjih bojišč začelo ponujati podjetje Thomas Cook and Sons s t. i. *battlefield excursions*. Njegovi pobudi so sledile tudi druge potovalne agencije, kot na primer Dean and Dawson Ltd, Alpine Sports Ltd, Pickfords Ltd, Polytechnic Touring Association Ltd in Frame's Tours (Lloyd 1998: 30). Kljub temu da spomeniki na krajih bojev niso bili namenjeni turistom, je očitno ta industrija hitro zaznala ugoden trg. Bojišča na zahodni fronti so bila privlačna predvsem za angleške obiskovalce (Illes 2008: 138), Galipoli pa za avstralske in novozelandske (Lloyd 1998: 98). Obe območji sta še danes privlačni točki za obiskovalce, tako v »svetem« kot »profanem« pomenu.

6 To tudi potrjuje tezo Caroline Winter, ki meni, da je tranzicija med eno in drugo kategorijo mogoča; pogosto poudarjena dihotomija med turistom, ki obiskuje bojišča, in (sekularnim) romarjem je zanjo nevzdržna. Ostra distinkcija je torej vprašljiva (Winter 2009: 616). Njeno tezo potrjuje tudi George L. Mosse, ki trdi, da je bilo obe kategoriji obiskovalcev težko ločiti že ob prvih obiskih, saj so tudi romarji kupovali spominke in uporabljali turistične storitve (nastanitev, hrana) (Mosse 2007: 170–171). Kljub temu ostajajo mnenja v prid distinkciji ali proti njej precej razdvojena (Winter 2011: 167; Eade in Katić 2017).

ciranih žrtev, se je postavitev obeležij neznanim vojakov zdela najprimernejša (Klabjan 2010: 401). Spomeniki so bili postavljeni z namenom pokazati na ogromno žrtev, ki so jo bili vojaki pripravljeno narediti za svojo nacijo. Paddy Griffith meni, da je markacija prostora (nekdanjega bojišča) pripomogla k procesu žalovanja in razumevanja vojnega dogajanja, oziroma je celo zadostila potrebi po lastninjenju in nadzorovanju dogajanja (Griffith v Illes 2008: 147). Vojna je drastično posegla v krajino, kjer so potekali spopadi, na določenih mestih je po njej dejansko ostalo bore malo, saj je bila skoraj popolnoma uničena. Prav zaradi potrebe po osmišljanju in oblikovanju predstav (za obiskovalce) je postavitev velikih memorialnih parkov in spomenikov pripomogla k razumevanju tega prostora in procesov, ki so se tam odvijali (Illes 2008: 139; Repič 2018). Kajti, kot je poudaril že David W. Lloyd, krajina, ki je privabljala obiskovalce, je bila večinoma imaginarna. Spomin in asociacija na boje sta bila osrednja dejavnika atrakcije teh opustelih krajev (Lloyd 1998: 112).

T. i. *sites of memory/lieux de memoire* (koncept, ki ga je prvi oblikoval francoski zgodovinar Pierre Nora), »kraji spomina«, kostnice, vojaška pokopališča, so bili pomembni tudi za afirmacijo nacionalne pripadnosti, še zlasti na etnično mešanem mejnem območju, kjer neka skupna identiteta še ni bila oblikovana. Pri tem je Italija zlasti na mejnih, »spornih« območjih imela še večji interes za spodbujanje obiska v namen utrditve nacionalne identitete prostora. Na primeru študij prostora se pokaže, kako določena skupnost selektivno izbira in določa njegovo/svojo identiteto, kar se kaže tudi v obmejnem prostoru, kjer v krajih spomina, spomenikih in komemoracijah interpretira »svojo« preteklost. Spomeniki in obeležja tako simbolizirajo

Kostnica v Kobaridu (foto: Petra Kavrečič, 30. 8. 2019).

močno politično komponento in so orodje elit za oblikovanje in ohranjanje zelene podobe preteklosti ter utrjevanje nacionalne enotnosti in identitete določene skupnosti (po Misztal v Širok 2012: 633).

Ureditev krajev spomina so vodile posamezne organizacije, ki so skrbele za postavitev, nadzor in vzdrževanje spomenikov. Prve tovrstne organizacije so bile ustanovljene v državah, ki so iz vojne izšle kot zmagovalne, to je v Veliki Britaniji (War Graves Commission), Franciji (Secretary of State for Front Line Veterans and Victims of the War) in seveda Italiji. Ufficio centrale per la cura e le onoranze alle salme dei caduti in Guerra (Osrednji urad za skrb in počastitev padlih v vojni, C.O.S.G.C.) je bil ustanovljen leta 1920. Urad je imel več sekcij, in sicer v Bresci, Trentu, Trevisu, Vidmu/Udine in Gorici/Gorizia. Njegova primarna naloga je bila skrb za ureditev nekdanjih bojišč, zbiranje, iskanje, ekshumacija in pokop ostankov padlih, ureditev njihovih grobov, počastitev padlih.

V vojni poražene države si, tudi zaradi vojnih odškodnin, niso mogle privoščiti tako monumentalnih obeležij. Zaradi tega je skrb za grobove pogosto prešla v zasebne roke: v Avstriji je za to skrbel Österreichische Schwarze Kreuz (ÖSK) (organizacija Črni križ, ustanovljena leta 1919), v Nemčiji pa Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge (Nemška komisija za vojaška pokopališča, ustanovljena leta 1919) (Fabi 1999: 54; Mosse 2007: 91–92; Todero 2010: 64). V okviru Kraljevine SHS je bila leta 1931 (prvi občni zbor je bil že leta 1924) v Sloveniji ustanovljena Zveza slovenskih vojakov iz svetovne vojne (pozneje preimenovana v Zvezo bojevnikov). Njena glavna naloga je bila podobna kot v sorodnih organizacijah: spoštovanje padlih, počastitev spomina na žrtve, postavljanje spomenikov in urejanje vojaških pokopališč, nudenje pomoči članom organizacije, invalidom in vojnim sirotam ter promocija slovenske narodne zavesti in jugoslovanske države (Svoljšak 2006: 278–279; Jezernik 2018: 42). Omenjene organizacije so tudi spodbujale in sponzorirale potovanja za žalujoče družine in veterane, ki si sami niso mogli privoščiti komercialnih ogledov oziroma potnih stroškov (Winter 2009: 622). Organizirani obiski so bili prilagojeni posameznim ciljnim skupinam, vključno s šolskimi otroki (npr. na bojišča v Flandriji na zahodni fronti) ali z delavskimi združenji. Poleg tega so se nekateri veterani po vojni združevali v razna združenja in društva ter v njihovem sklopu organizirali potovanja/romanja na sveta mesta, bojišča prve svetovne vojne.

Ker je bilo v pričujočem prispevku obravnavano območje del Kraljevine Italije (njena nova vzhodna provinca), si je vlada zelo prizadevala ne samo za glorifikacijo žrtvovanja svojih vojakov, ampak je to v tem multietničnem prostoru uporabila tudi kot sredstvo za nacionalno afirmacijo. Nove komemorativne prakse so se pojavile v številnih državah, pri tem pa lahko poudarimo, da je specifična italijanskega prostora razsežnost, ki so jo dosegli z na novo pridobljenimi ozemlji (Primorska, Tirolska). Z velikimi javnimi manifestacijami se je poskušalo uveljaviti novo, italijansko nacionalno podobo območja. Impresivni spomeniki, kostnice in parki, posvečeni vojakom, ki so se bojevali v prvi

svetovni vojni, so bili postavljeni tudi z namenom konsolidacije italijanske oblasti v novih provincah (Kavrečič 2015: 46–47; Kavrečič 2016: 18; glej tudi Judson 2001). Prebivalstvo Julijske krajine je bilo etnično precej mešano in je vključevalo osebe, ki so se vojskovale na nasprotnih si straneh. Slovenci, Hrvati in deloma Italijani iz Avstrijskega primorja so se bojevali na strani cesarja Franca Jožefa, torej proti italijanski vojski. Prav zato je bilo treba v tem prostoru vložiti izdaten trud za kreiranje italijanske identitete, kar so najpogosteje in najučinkoviteje storili z ignoriranjem obstoja »druge strani«, z oblikovanjem enostranske interpretacije zgodovinskih dogodkov ter s selektivnim spominjanjem preteklosti. Tak primer so bojišče na soški fronti in poveljske prakse komemoriranja. Glorifikacija žrtve italijanskega vojaka na tej fronti je bila učinkovito orodje kreacije nacionalne pripadnosti. V tem kontekstu so veterani igrali nezanemarljivo vlogo.

Kult neznanega padlega vojaka je postal pomemben dejavnik »religije nacionalizma ali patriotizma« z močnim političnim vplivom (Mosse 2007: 7; Todero 2010: 53; Jezernik in Fikfak 2018: 15; Jezernik 2018: 52).⁷ Osrednje mesto je imelo pokopališče oziroma grob ali grobnica (Mosse 2007: 7–8, 10).⁸ Ta fenomen je bil v Nemčiji, Italiji in deloma tudi v Sovjetski zvezi aktualen še proti koncu 30. let. Totalitarni režimi (poleg drugih) so svoji moč in avtoriteto gradili na nacionalizmu in idealih boja (Dato 2014: 701–702). Ta proces je bil viden zlasti v italijanski vzhodni provinci (podobno pa tudi na Tirolskem). Vključeval je določeno skupnost (v tem primeru italijansko) in s selektivnim izborom spomina in njegove uporabe oblikoval identiteto ter interpretacijo lastne preteklosti. Kraji spomina so z razdrobljeno in za nekatere deležnike sporno memorializacijo pomagali nadzirati in cenzurirati disonantne dogodke iz preteklosti (Carr v Stone 2012: 1567–1568).⁹ To pomeni, da so bile lokacije postavitve in same inauguracije spomenikov in parkov načrtno izbrane (npr. Sredipolje, Kobarid) ter so igrale pomembno vlogo pri konsolidaciji režima.

Organizacija in promocija obiska memorialnih krajev soške fronte

V novih državnih in političnih okoliščinah si je Italija preko različnih institucij, tudi turističnih, prizadevala potrditi in upravičiti svojo prisotnost v regiji. Osrednjo vlogo je odigrala leta 1919 ustanovljena nacionalna turistična organizacija (Ente nazionale per le industrie turistiche, ENIT).

⁷ Todero (2010) meni, da se je »*religione della patria*« pozneje razvila v mitološki univerzum fašizma.

⁸ Mosse (2007) meni, da so bili mit vojne izkušnje, njegova legitimizacija in upravičenost »izumljeni« stoletja prej, in sicer med francosko revolucijo (1789–1799).

⁹ Winter (2009: 607) meni, da vsaka generacija čuti potrebo po ustvarjanju socialnih spominov, ki so rekonstrukcija preteklosti v luči sedanjosti. To naredi s selekcijo in z artikuliranjem informacij.

Med njenimi cilji sta bila tudi promocija območja, zaznamovanega z junaštvom in žrtvovanjem slavne italijanske vojske, in ozaveščanje o njem. »Znanje o območju, posvečenem z junaštvom in žrtvovanjem naše slavne vojske, je treba spodbujati na najučinkovitejši in najprimernejši način.« Omenjeni med vojno »osvobojeni« (odrešeni) kraji so bili najbolj vredni obiska. Prioriteta ENIT-a je bilo spodbujanje obiska nekdanjih bojišč in ohranjanje spomina na dediščino vojne. Ob tem organizacija ni pozabila poudariti, da mora biti to narejeno na spoštljiv način (ENIT 1926: 28).

To se je dogajalo tudi na območju soškega bojišča, kjer je bila udeležba italijanske vojske v dvanajstih bitkah predstavljena kot žrtvovanje za dobrobit in prihodnost nacije. Na tem območju postavljene monumentalne zgradbe (Parchi della Rimembranza / spominski parki), Boschi degli Eroi / herojski gozdovi in Cimiteri e Sacrari monumentali / vojaška pokopališča in spominska obeležja) so opominjale na zmago v vojni in številna za to izgubljena italijanska življenja. Prvo večje obeležje je bilo leta 1923 kot impozantno vojaško pokopališče nepremagane tretje armade urejeno na gričku Sv. Elije (Cimitero degli Invitti della terza armata); slavnostno so ga odprli 24. maja. To spominsko obeležje ni bilo naključno postavljeno prav na območju, ki je po vojni pripadlo Kraljevini Italiji in je odsevalo pomen italijanskega žrtvovanja za končno pridobitev neodrešenih provinc. Na izredno slavnostnem odprtju je prisostvoval sam italijanski politični vrh: kralj Viktor Emanuele III., vrhovni poveljnik tretje armade, Emanuele Filliberto, vojvoda D'Aosta, in Benito Mussolini. Zanj je bil obisk »sveto romanje« (*sacro pellegrinaggio*) (Dato 2014: 703; Spletni vir 1).

Urad C.O.S.C.G. je v naslednjih letih nadaljeval postavitev in urejanje vojaških spomenikov, proti koncu 30. let je bila večina začasno postavljenih pokopališč preurejena v kostnice in grobove. Uradni list št. 1386 je objavil Odlok o razglasitvi t. i. »svetih območij« / *Zone sacre*, in sicer hribe Monte Pasubio, Monte Grappa, Sabotin/Monte Sabotino in Vrh sv. Mihaela-Debela griža/Monte S. Michele (Gazzetta Ufficiale 1922: 2807; Kozorog 2019: 70).¹⁰ Odlok, izdan 22. oktobra 1922, je določal, da skrb za lokacije, njihov nadzor in vzdrževanje preidejo neposredno pod Vojno ministrstvo. Zakon je bil sprejet z namenom »posvetitve in počastitve vojakov, ki so se borili v vojni «odrešitve»«. V prvem letu so za vzdrževanje lokacij – ureditev con, postavitvev napisov, nagrobnikov ter stroške skrbnika območja – ministrstvu namenili 250.000 lir. Postavitvev svetih con je bila namenjena ohranjanju (pravega) zgodovinskega spomina, vzgoji in morali (Gazzetta Ufficiale

¹⁰ Kot piše v predlogu o razglasitvi svetih območij/con, so bile te izbrane na podlagi zmagovitih italijanskih bitk oziroma obrambe: Pasubio je simboliziral naporno obrambo tridentinske fronte, Grappa nezlomljivo obrambo italijanske fronte med hribi in morjem, Sabotin in Vrh sv. Mihaela-Debela griža pa morijo prvih let vojne, ki se je odvijala na Krasu od Tolmina do Tržiča, Piave in Vittoria Veneta.

ale 1922: 2807–2808).¹¹ Pomembno je bilo, da se na prihodnje generacije prenašata kult in spoštovanje žrtvovanja in zmagoslavja. Kot je razvidno iz navedenega odloka, je bil namen ohranjanje spomina in pietete do žrtev ter poudarjanje zmage, kar je prispevalo tudi k utrjevanju nacionalne identitete. V tem primeru je bil poudarjen pogumni in zmagoslavni boj italijanskih vojakov proti avstro-ogrski vojski. Skrb za ohranitev krajev in njihovo vzdrževanje je bila zaupana preživelim vojakom, ki naj bi bili najprimernejši nosilci »celostne« dediščine vojne in edini, ki so jo lahko najboljši »resnično« predstavljali. Izobraževalni in memorialni vidik je bil namenjen vsem prebivalcem, predvsem pa šolskim otrokom,¹² patriotskim in delavskim (*dopolavoro*) organizacijam.

Prav območji Sabotina in Debele griže sta bili relativno dobro dostopni. Izbrani sta bili tudi zato, ker je na teh območjih italijanska vojska slavila nekaj uspehov (Širok 2010: 346). Na območje Debele griže je bil postavljen stražar, ki je bil obenem tudi oskrbnik manjšega muzeja. Urejen je bil tudi prostor, kjer so se gosti lahko okrepčali in vpisali v knjigo obiskovalcev. V primerjavi s to lokacijo naj bi bila sveta cona na Sabotinu dostopnejša in so si jo obiskovalci lahko ogledali tudi brez vodnika. Za pomoč oziroma vodenje so morali zaposliti tisti, ki so si želeli ogledati kaverne. Prav tako sta bila na lokaciji urejena manjši muzej in gostišče, prodajali pa so tudi turistične spominke (fotografije, razglednice, vodnike) (Garibaldi 1928: 60–61). Kljub temu pa je bil Fulvio Suvich, podsekretar Ministrstva za finance in pomemben akter v turizmu (Commissariato per il turismo), v uvodniku vodnika iz leta 1927 še vedno precej kritičen do tamkajšnje ponudbe za obiskovalce (*I campi della Gloria* 1927: 6).

Prelomna so bila tudi odprtja monumentalnih spominskih parkov in kostnic, kot na primer septembra 1938, ko je bil na odprtju v Sredipolju ponovno prisoten najvišji državni vrh (Fabi 1999: 55–58; Visintin 2010: 79; Dato 2014: 705),¹³ v Oslavju/Oslavia in Kobaridu ali ob odprtju spominskega parka in že omenjenih svetih con v Gorici (Klabjan 2017: 6–7). Obeležja so bila pomembna tudi z ideološkega stališča. Nekatere spomenike so postavljali v krajih, ki so sodili na nova pridobljena ozemlja, kot na primer spomenik Cesaru Battistiju v Trentu, Filippeju Corrinoniju v Doberdolu/Doberdò del Lago ali Svetilnik zmage (*Faro della Vittoria*) v Trstu/Trieste (Fili 2016: 45; Klabjan 2017: 4).

11 Strošek vzdrževanja in urejanja naj bi bil precej skromen. Kot primerjavo so zapisali, da je Belgija za ureditev precej manjših vojnih območij namenila 300.000 frankov.

12 Izobraževalne ustanove so organizirana romanja na območja nekdanjih bojišč poimenovala »nacionalna romanja študentov [dijakov]« (ASGO 1189).

13 Na odprtje naj bi prišlo preko 80.000 obiskovalcev. Takrat so slavnostno pokopali ostanke 100.187 mrtvih, med katerimi je bilo 39.857 neidentificiranih.

Gazzetta Ufficiale
DEL REGNO D'ITALIA

Anno 1922 Roma — Venerdì 3 novembre Numero 268

SOMMARIO

Parte ufficiale
Dimissioni e nomina di ministri e di sottosegretari di Stato.
MINISTERO DELL'INTERNO: Guardasigilli di Sua Maestà.

LEGGI E DECRETI.
REGIO DECRETO-LEGGE 25 ottobre 1922, n. 1385, concernente gli assegni di S. S. Comendatore Paolo Thaon di Revel.
REGIO DECRETO 19 settembre 1922, n. 1396, che approva talune concessioni italo-italiane.
REGIO DECRETO 31 luglio 1922, n. 1370 relativo alla costituzione dell'istituto autonomo per le case popolari di Trento.
RELAZIONE e REGIO DECRETO-LEGGE 29 ottobre 1922, n. 1396, che dichiara monumenti, insieme alle frazioni più esigue per tutti gli effetti dell'istituto di guerra 1915-18.

Disposizioni d'urgenza.
Ministero del lavoro: Avviso — Benefici d'istituzione. Situazione della Banca di Italia e del Banco di Napoli — Ministero delle poste e dei telegrafi: Avviso — Ministero della guerra: Disposizioni sul personale dipendente.

Foglio delle inserzioni.

PARTE UFFICIALE

Sua Maestà il Re, con decreto del 31 ottobre, ha accettato le dimissioni del Gabinetto presieduto dall'On. Paolo Faeta, Deputato al Parlamento, ed ha dato incarico all'On. Benito Mussolini, Deputato al Parlamento, di comporre il nuovo Ministero.

Con altri decreti di pari data, la Maestà Sua ha nominato l'On. Benito Mussolini, Presidente del Consiglio dei Ministri e Ministro Segretario di Stato per l'Interno, con incarico di rispondere e per interim a il Ministero per gli Affari Esteri, ed ha nominato Ministri Segretari di Stato per:

le Colonie, l'On. Luigi Petronzi, Deputato al Parlamento;
la Giustizia e gli Affari di Culto, l'On. Avv. Aldo Oviglio, Deputato al Parlamento;
le Finanze, l'On. Prof. Alberto De Stefani, Deputato al Parlamento;
il Tesoro, l'On. Prof. Vincenzo Tangiara, Deputato al Parlamento;
la Guerra, l'On. Generale Duca Armando Diaz, Senatore del Regno;
la Marina, l'On. Ammiraglio Paolo Thaon di Revel, Senatore del Regno;
l'Istruzione Pubblica, il Prof. Giovanni Gentile, Deputato al Parlamento;
l'Agricoltura, l'On. Nob. Avv. Giuseppe De Capitani d'Arzago, Deputato al Parlamento;
l'Industria e il Commercio, l'On. Conte Avv. Teofilo Rossi, Senatore del Regno;
il Lavoro e la Previdenza sociale, l'On. Stefano Cavazzoni, Deputato al Parlamento;
le Poste e i Telegrafi, l'On. Duca Dott. Giovanni Antonio Colonna di Cesarò, Deputato al Parlamento;
le Terre liberate dal nemico, l'On. Avv. Giovanni Giurini, Deputato al Parlamento.

Accettato, con decreto del 31 ottobre, le dimissioni di il Sottosegretario di Stato del Gabinetto presieduto dall'On. Faeta, Sua Maestà il Re, con decreto di pari data ha nominato Sottosegretario di Stato per:

la Presidenza del Consiglio dei Ministri l'On. Prof. Antonio Acerbi, Deputato al Parlamento;
gli Affari Esteri, l'On. Avv. Ernesto Vassallo, Deputato al Parlamento;
le Colonie, l'On. Giovanni Marchi, Deputato al Parlamento;
l'Interno, l'On. Aldo Finzi, Deputato al Parlamento;
la Giustizia, e gli Affari di Culto, l'On. Avv. Fulvio Milano, Deputato al Parlamento;
le Finanze, l'On. Avv. Pietro Lissa, Deputato al Parlamento.

Odlok o razglasitvi svetih con (*Gazzetta Ufficiale* 1922: 2795).

Postavitev obeležij ni bila namenjena zgolj enkratni slavnostni komemoraciji. Glede na to, da je šlo za nove destinacije (ne zgolj v turističnem smislu), ki so bile nemalokrat na težko dostopnih mestih, so si organizacije, kot C.O.S.C.G. in ENIT ter druga združenja, prizadevale za promocijo obiska. Obiskovalci so bili predvsem veterani, družine in prijatelji žalujočih, ki so v teh krajih iskali mir in zadnje počivališče svojih dragih (Fabi 1992: 103; Winter 2009: 615). Prvi vodniki po nekdanjih bojiščih so bili namenjeni predvsem tej ciljni skupini. Vsebovali so opise poti in bitk na frontah. Turističnih vsebin – kot na primer podatkov o cenah, prevozih, nastanitvah – še niso vsebovali (Lloyd 1998: 30; Guida dei campi 1919).¹⁴ ENIT-ov vodnik iz leta 1921 je že ponujal več podatkov o poteh, itinerarijih, cenah prevozov, obisku znamenitosti, ki so vključevale tako svete cone in spominska obeležja kot izlet v Postojnsko jamo. V njem je turistični vidik že bolj poudarjen oziroma se romanje in turizem prepletata (Itinerari 1921).

14 Prvi vodnik iz leta 1919 je bil tiskan v štirih delih. V prvem je bil podan zgodovinsko-geografski oris območja, drugi se je posvečal soški fronti, tretji območju fronte na Piavi, v Cadoreju in Karniji, četrti pa Trentinu. Izdala ga je Agenzia italiana pneumatici Michelin editrice. Založba je do leta 1921 izdala še 15 vodnikov v angleščini, kar kaže na interes za ta segment. Tu je pomembno vlogo igrala še dobrodelna nota, saj so dobiček od prodaje namenili vojnim sirotam in obnovi od vojne prizadetih krajev.

Publikacije, ki jih je izdajalo italijansko turistično združenje, so bile namenjene različnim ciljnim skupinam. Turistični vodnik iz leta 1928 je bil namenjen predvsem »žalujočim romarjem, ki obiskujejo svete kraje, ter veteranom, ki se vračajo na vojna polja, kjer so potekale zmagoslavne bitke«. Omenja še sodobne vojake, močne in delavne delavce, ki jih čas *dopolavora* vodi k »bogovitvi duše in srca, in vedoželjnega mladega, ki ga zanimata domoljubje in žrtvovanje«. Šele na zadnjem mestu navaja radovednega turista, ki ga žene želja, da bi med ostanki ruševin in spomina uvidel nekdanjo tragedijo (Garibaldi 1928: 6). Fulvio Suvich v uvodniku vodnika *I campi della gloria* (1927: 5) poudarja, da je vodnik namenjen izletnikom, turistom in romarjem. Obenem se obregne ob pomanjkljivo obiskovanje bojišč, kar naj bi bilo po njegovem posledica slabe organiziranosti in – kljub prizadevanju ENIT-a za spodbujanje organiziranja obiska romarjev in turistov – preskromne turistične ponudbe na teh območjih. Pomanjkljivo pa naj bi bile urejeni tudi same lokacije in njihov dostop, potni stroški pa previsoki (*I campi* 1927: 3–5).

Državno turistično združenje je prve izlete, namenjene predvsem nekdanjim vojakom in sorodnikom padlim, organiziralo že od leta 1923. Osrednja državna turistična organizacija si ni prizadevala le za razvoj tovrstnega turizma, to je obiskovanja bojišč, ampak se je zavedala, da je v povojnem obdobju spomin na boje še zelo živ, zato ga je tudi postavljala v ospredje. Svojo vlogo je videla v promociji romanj na svete kraje, »kjer naj obiskovalci častno in na najprimernejši način ozavestijo tako te kraje kot junaška dejanja in žrtvovanje slavne italijanske vojske. Svoje poslanstvo je videla tudi v utrjevanju politične ideologije in nacionalne pripadnosti« (ENIT 1926: 28). To je dosegla z apropiacijo – tudi v kolektivnem imaginariju – novih odrešenih provinc (Dato 2014a: 35). Igrala je vlogo posrednika med interesi različnih akterjev: romarjev, mladih, delavcev in turistov. ENIT si je prizadeval za čim večji obisk krajev spomina in množičnejša romanja označil za »prava nacionalna romanja« – *veri pellegrinaggi nazionali*. Ekскурzije so organizirali tudi za druge ciljne skupine. Ob posebnih priložnostih so organizirali tudi večje komemorativne ekskurzije in praznovanja. Seveda pa organizacija tovrstnih ekskurzij ni bila samo v rokah turističnih organizacij.

Romanje veteranov 1. bataljona 269. pehotnega polka

Obiski nekdanjih bojišč in spomenikov ter grobov so vzbujali močna čustva, predvsem tistih, ki so se tu bojevali, in tistih, ki so v bojih izgubili tovariše ali družinske člane. Fašistični režim si je uspešno prisvojil tako mit in spomin na vojno izkušnjo kot tudi samo zmago. Ustvaril je mit vélike vojne (Toderò 2010: 64; 2010a: 388; Cadavez 2011: 152). Pehotni polk je bil del brigade »Aquila« (Brigata 1924–1929), ustanovljene konec maja oziroma na začetku junija 1917. Brigada je delovala na italijanski fronti. 22. avgusta

1917, med boji na Banjški planoti, je bila predstavljena na območje soškega bojišča; utaborila se je na Slapniku in Noznu. Konec leta se je brigada čez reko Piavo umaknila na območje Trevisa (Brigata 1924–1929: 193–194). Pehotni polk je v vojni izgubil deset častnikov (posledice ran ali ujetništva) in 103 vojake. Med častniki pehotnega polka je bilo 15, med četami pa 531 pogrešanih. Za izkazan pogum so bili častniki nagrajeni s srebrnimi in z bronastimi medaljami. Poveljnik 269. pehotnega polka je bil polkovnik Carlo Vivenza, za njim pa podpolkovnik G. Battista Degli Oddi, višji častnik (kapetan) pa je bil major Giuseppe Gazzola (Brigata 1924–1929: 202–203).

Društvo veteranov, skupina nekdanjih častnikov 269. pehotnega polka, ki ga je vodil omenjeni Gazzola, je nastalo po vojni, iz neznanih razlogov pa je razpadlo na začetku 30. let. Društvo je pripravilo več izletov, eden med njimi se je začel 16. avgusta 1925. Dnevniški zapis, ki opisuje romanje, poudarja globoka čustva in patriotsko vznesenost. Na drugem »romanju ljubezni, hvaležnosti in spomina« (*pellegrinaggio d'amore, riconoscenza e rievocazione*), kakor srečanje opiše avtor dnevnika (Battellino 1995: 91), so potovali po območju, kjer so padli pogumni vojaki. Itinerarij, lokacije, na katerih so se ustavili, so bile zanje »svete«. Na srečanju so se zbrali nekdanji člani polka, ki so tudi po vojni ostali povezani: »[...] bratje danes [...] kot tedaj na bojišču« in »srečni, ker bomo ponovno preživeli nekaj skupnih dni, a te v celoti, s starimi tovariši iz jarkov« (Battellino 1995: 92–93). Izlet, ki se ga je udeležilo 19 članov društva, nekdanjih častnikov pehotnega polka, je ponujal ponovno srečanje z nekdanjimi soborci. Na sveto romanje so se podali major Giuseppe Gazzola ter 18 višjih častnikov (kapetana, polkovnik, poročniki, narednik). Skupina obiskovalcev je pot začela v Gorici (Italija), kjer so bili nastanjeni v Hotelu della Posta. Gorica¹⁵ je bila izhodiščna točka za obisk pomembnejših točk – krajev spomina.

Iz zapisa lahko sklepamo, da so si itinerarij organizirali sami (tudi najem avtomobilov), kljub temu da je državna turistična organizacija v svojih predstavnih in promocijskem gradivu ponujala številne tovrstne izlete. Lahko pa itinerarije, ki so jih za obisk nekdanjih bojišč ponujali turistični vodniki, primerjamo z itinerarijem, ki so ga izbrali veterani. To je bil vodnik Itala Garibaldija *Sui campi di battaglia del medio e basso Isonzo* iz leta 1928, ki je ponujal obisk naslednjih lokacij: obisk vojaškega pokopališča v Sredipolju, Debele griže (sveta cona), Gorice, Sabotina (sveta cona). Nekaj več pozornosti je namenjal

15 V Gorici je bil spomenik padlim (Monumento ai caduti) postavljen šele leta 1929 (ASGO 6). Takrat je med svojo turnejo po Julijski krajini mesto obiskal prestolonaslednik princ Umberto II. Lokalni *Il Piccolo* je poročal, o množičnem obisku dogodka: »Treni e autocarri, corriere ed automobili, hanno riversato – è la parola – centinaia e centinaia di persone che interminabili coreti, coloriti da sventolii di bandiere, serpeggiando per strade e per calli, si recano ai luoghi fissati per l'adunanza« (Il figlio del ... 1929: 3013).

obema svetima conama (Garibaldi 1928). Enrico Galante v zgodovinsko-priročnem vodniku *Gorizia e i suoi campi di battaglia* iz leta 1925 poudarja obisk Trsta, Gorice in okolice, vojaških pokopališč in vojaškega pokopališča v Sredipolju. Ob omembi Ogleja ne pozabi na Gradež, ki naj bi bilo skupaj s Portorožem in z Opatijo najbolj obiskano morsko letovišče Julijske krajine (Galante 1925). Turistični vodnik *I campi della gloria* iz leta 1927 ponuja itinerarije na območje vojaškega pokopališča v Sredipolju, svetih con na Debeli griži in Sabotinu ter obisk Gorice (srednjeveško mesto in grad, pokopališče na Oslavju) (*I campi* 1927).

Itinerariji vodnikov kot določene zvrsti publikacij se med seboj niso bistveno razlikovali, vsi so ponujali koristne informacije turistom in drugim obiskovalcem: razdaljo, dostopnost, urejenost lokalitet, podatke o morebitnih vstopninah, restavracijah, cenah, praktične napotke o poteh (primerna obutev, dolžina razdalje obiska, skrbniki lokacij) ter tudi »ponudbo« zunaj bojišč (zgodovinske spomenike, kopališke kraje, jame). Čeprav turistični vodniki kot priročniki načeloma ne izražajo čustev, pa so v njih tudi entuziastične čustvene fraze: sveto romanje, spomenik hvaležnosti, romanje ljubezni, kraji trpljenja, mučeništva, sveti kraji, junaštvo, domoljubna vzgoja itd. Vodniki iz tega obdobja oziroma vodniki, ki so ponujali itinerarije po nekdanjih bojiščih, vsaj deloma sodijo v potopisni žanr. Njihova retorika se je, tako kot se turistična panoga ves čas, prilagodila duhu in potrebam časa.

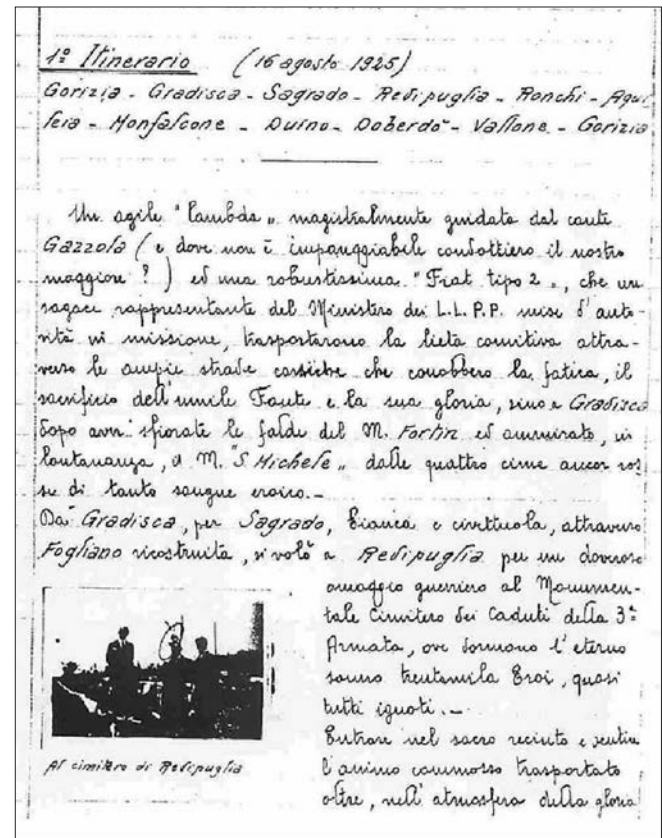
Udeleženci, ki so se na bojišča vrnili kot romarji, so se v enodnevnem itinerariju 16. avgusta 1925 vozili po kraških cestah, ki so jih vodile »po krajih muke, žrtvovanja in junaštva«. Na poti so »v daljavi občudovali Vrh sv. Mihaela s štirimi še rdečimi vrhovi od tolikšne junaške krvi« (Battellino 1995: 94). Pot so nadaljevali do Gradišča ob Soči in Sagra da ter Sredipolja,¹⁶ kjer so se ustavili pri Pokopališču nepremaganih tretje armade (Cimitero degli Invitti della terza armata). Pisec čustveno izpoveduje slavo padlim, neznanim junakom, ki so v imenu ljubezni do domovine žrtvovali svoja življenja. Vzdušje je bilo zelo emocionalno in vzneseno:

[...] za obvezni vojaški poklon Pokopališču nepremagljivih tretje armade [Poveljnik Emanuele Filiberto Vojvoda D'Aosta], kjer je 30.000 junakov našlo večni počitek [...] imena večina od njih so neznana [...] v vzdušju slave in ljubezni do domovine, podoživljamo vsa epska dejanja pogumne italijanske vojske v času težke in hude vojne [...] vse to za spoštljivega obiskovalca, ki na grobove gleda z vero ter predanim in hvaležnim srcem.

Ob obisku tamkajšnje kapele in grobov padlih generolov (Chinotto, Monti in Paolini) ter groba neznanega vojaka

16 Na pokopališču so se žrtvam poklonili s cvetjem, o čemur priča tudi priložena, žal slabo vidna fotografija.

nadaljuje: »Duša je zahtevala še en poklon templju najčistejše romanskosti, kjer neznani Vojak slavi, kjer spi junak Timava« (Battellino 1995: 94–95).

Izsek iz popotniškega dnevnika (Battellino 1995: 94).

Zatem so se z avtomobili odpeljali do muzeja v Ogleju in samega mesta, kjer so si ogledali arheološke ostaline. Ta ogled pokaže, da je itinerarij romanja vključeval tudi obiske profane oziroma turistične narave; oboje se je prepletlo. Sledil je ogled pokopališča junakov (Cimitero degli eroi) z grobom desetih neznanih vojakov, ki so padli v bojih na Krasu (Toderò 2010a: 388).¹⁷ Pot so mimo Ronkeja/Ronchi nadaljevali do Tržiča, Devina/Duina in Doberdoba. Na poti jih je ob vznožju hriba San Giovanni di Duino/Štivan na boje opominjal spomenik tretji armadi z napisom: *Rispettate il campo della gloria e della morte (Spoštujte območje slave in smrti)* (Battellino 1995: 97). Po vrnitvi v Gorico so izletniki, polni čustev in vtisov z romanja, kolegom in kolegicam, ki se niso udeležili izleta, poslali telegrame. Na tem mestu se besedilo tudi konča, nadaljevanje pa ni objavljeno.

V besedilu dnevnika ves čas sledimo izražanju čustev, vzvišenim in afektivnim tonom avtorja, ki se skupaj s so-

17 Eno truplo neznanega vojaka, enajsto, je simbolično izbrala Maria Bergamas (*madre di guerra*). Odpeljano je bilo v Rim, kjer so ga z vsemi častmi pokopali na Vittoriano.

borci spominja bitk in zmag (Klavora 2011: 87).¹⁸ Čeprav so bile ponekod sledi vojne že zabrisane, je bil na začetku 20. let spomin na boje še precej živ. Spomin na vojno je pridobil mitološke, junaške razsežnosti: »Na teh in drugih lokacijah ni več videti rovov, le nekaj uničenih zidov, porušeni hiš, vendar še vedno očitni – celo profanemu pogledu – težki položaji, ki so jih proti nasprotni sili, enega za drugim, osvojili naši legendarni junaški vojaki« (Battellino 1995: 96).

V dnevniku je pogosto omenjena slava, dodeljena italijanski vojski in žrtvovanju njenih junaških vojakov, kot npr.: junaška italijanska kri, pogumna, veličastna vojska, slava, predanost in ljubezen do domovine, nepozabni, veličastni kraji in dogodki, vojni heroji, zmaga itd. Romarji, med katere se prišteva pisec dnevnika, so obiskali več nekdanjih bojišč in spomenikov ter se žrtvam poklonili s cvetjem in čustvi. Prvenstveni namen obiska je bil memorialne narave, obenem pa priložnost za ponovno srečanje soborcev. Izletniki so svoj obisk razumeli kot romanje, sebe pa identificirali kot romarje (Battellino 1995: 92). Z omenjenim »turističnim« obiskom antičnih ostalin v Ogleju je imelo potovanje vsaj deloma tudi bolj posveten značaj. Tudi v različnih vodnikih po nekdanjih bojiščih lahko zasledimo že omenjeno povezavo med romanjem in obiskom »tradicionalnih« turističnih destinacij, kot denimo Postojnske jame (Itinerari 1921). Večkrat omenjeni Garibaldijev vodnik je navajal koristne informacije o prometnih povezavah, nastanitvah, restavracijah itd. Poleg obiska bojišč oziroma svetih con je priporočal tudi obisk mesta Trst ali pa jam v Postojni in Škocjanu (Garibaldi 1928: 53).

Očitno so si tudi veterani/častniki 1. bataljona 269. polka zaželeli malo »sprostitve«. Romanje je bilo poleg obveznega patriotskega poklona tudi priložnost za druženje s prijatelji in sproščene pogovore o civilnem življenju. Objavljeni dnevnik je le del celotnega dnevnika, pisec na več mestih zapiše, da gre za prvi dan romanja. Celotno precej daljše besedilo naj bi na okrog sto straneh vsebovalo še opis delovanja na frontah na Krasu in na reki Piavi ter opise povojnega, civilnega življenja častnikov oz. integracije v družbo (Battellino 1995: 91). Ker nadaljevanje ni bilo objavljeno, ne moremo vedeti, kaj so si veterani ogledali v naslednjih dneh in ali so obiskali tudi druge turistične kraje. Iz itinerarijev drugih turističnih vodnikov lahko sklepamo, da so se v naslednjih dneh odpravili do svetih con, drugih vojaških pokopališč in obeležij. O tem, ali jih je pot vodila tudi v druge ponujene turistične kraje (npr. Gradež, Postojna), pa lahko samo ugibamo.

18 Poudarek je na zmagoslavju, zmagoviti italijanski armadi, uspehah vojske proti sovražniku. To je v sozvočju s povojno ideologijo, potrebo po umiritvi in utrditvi spomina. Kot je ob odprtju kostnice v Sredipolju izjavil Mussolini: »Zdaj ni čas za zgodovino, je čas za mite.«

Sklep

Po prvi svetovni vojni je prišlo do korenitih političnih, ekonomskih, kulturnih in socialnih sprememb. Vojne travme so pri mnogih pustile dolgotrajne posledice, po drugi strani pa so močno vplivale na imaginarij številnih nacij. Po vojni so šli narodi skozi proces žalovanja in v ta namen oblikovali nove komemorativne rituale. Na podlagi vojne izkušnje so se oblikovali nove zgodovine, novi miti, ki so jih spremljale nove prakse komemoriranja, javne manifestacije, kolektivno žalovanje in obeleževanje padlih.

V središču pričujočega prispevka so neposredni udeleženci spopadov, italijanski vojaki (oziroma častniki), ki so se borili na območju soške fronte. Številna po vojni ustanovljena združenja (veteranska, borčevska in tudi šolska paramilitarna združenja ter organizacije *dopolavora*) so promovirala obiske na območja nekdanjih bojišč. Obiskovanje krajev spomina prve svetovne vojne je postalo ustaljena praksa. V ta proces so bili prvi vključeni prav veterani in njihove žalujoče družine. Zaradi procesa žalovanja in obeleževanja zmage in junaštev so bili ti obiski označeni kot romanja, lahko pa so imeli tudi bolj turistični značaj. Pri oblikovanju in utrjevanju nacionalne pripadnosti, predvsem na mejnem območju, kjer »enotna« nacionalna identiteta še ni bila »utrjena«, je imela pomembno vlogo prav ta čustvena, patriotska nota. V obravnavanem dnevniku se to pokaže z večkratnimi avtorjevimi poudarki dolgoletne romanske prisotnosti in italijanskosti prostora.

Iz obravnavanega primera popotniškega dnevnika nekdanjih častnikov 1. bataljona 269. pehotnega polka je razviden način organiziranja združen pri obiskih krajev, ki so v povojni retoriki pridobili svetniški, mitološki značaj. Tovrstni zapisi se kažejo kot poskusi pomiritve in soočanja z veliko vojno. Ker je šlo za proces žalovanja in spominjanja na sotrpine v vojni ali padle sorodnike, je romanje simboliziralo družbeno najustreznejši oziroma najprimernejši način spominjanja na boje in padle. Dnevnik 1. bataljona 269. pehotnega polka vsebuje močno čustveno komponento, še živ spomin na boje in izgube ter patriotsko noto, ki poudarja nepremagljivo italijansko vojsko, njena junaška dejanja in zmago. Pri tem gre za konstrukcijo (*a posteriori*) določenega zgodovinskega spomina na vojno, ki ga častniki oblikujejo na podlagi svoje neposredne izkušnje na eni in konsolidiranih mitov na drugi strani (Battellino 1995: 91). Dnevnik je tako treba razumeti v okoliščinah in času, v katerima je nastal. Analiza tovrstnega vira nazorno prikaže fenomen povojnih komemorativnih praks, ki so se pojavile na Primorskem, in razmere, ki so se po vojni kazale v politični tranziciji, prehodu iz ene državne strukture v drugo. V nasprotju z javnimi in množičnimi manifestacijami dnevniški zapisi odstirajo intimnejše poglede na izkušnjo vojne in njene posledice, v tem primeru zmagovite italijanske vojske. Obenem nam obravnavani primer pokaže na prepletenost romarskih ritualov in turističnega sektorja.

Zahvala

Članek je nastal v okviru projekta Postimperialne tranzicije in transformacije iz lokalne perspektive: slovenska mejna območja med dvojno monarhijo in nacionalnimi državami (1918–1923) (J6-1801), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Literatura in viri

ASGO 6 – Archivio di Stato di Gorizia / Državni arhiv Gorica, Prefettura di Gorizia-Archivio di Gabinetto, 1927–1946, škatla 6, mapa 25, Gorizia, Monumenti ai Caduti.

ASGO 1189 – Archivio di Stato di Gorizia / Državni arhiv Gorica, Comune di Gorizia »1830–1927«, škatla 1189, mapa 1457, kategorija 1 (Amministrazione), klasifikacija 6 (Commemorazioni – onoranze-ricevimenti-congressi-ecc.), št. 5348/923.

BARANIECKA-OLSZEWSKA, Kamila: Sanctified Past: The Pilgrimages of Polish Re-Enactors to World War II Battlefields. V: John Eade in Mario Katić (ur.), *Military Pilgrimage and Battlefield Tourism: Commemorating the Dead*. London in New York: Routledge, 2017, 125–146.

BATIČ, Matic: “Zones more Related to Immortal Splendor of Glory”: Italian War. Memorials and Commemorative Practices in Venezia Giulia (1918–1922). *Acta Histriae* 26/4, 2018, 1063–1086.

BATTELLINO, Onorio: Ritornare sul campo di battaglia le radici del turismo reducista. *Il Territorio, Archivio della memoria* 4–5, 1995, 91–98.

BRIGATA Aquila – 269° e 270° Fanteria. Ministero della guerra, Stato maggiore centrale, Ufficio storico, Brigate di fanteria: Riassunti storici dei corpi e comandi nella guerra 1915–1918. Rim: Libreria dello Stato, 1924–1929, 8 volumi, 191–208.

CADAVEZ, Cândida: Nationalist Cultural Identity and Tourism during the Portuguese Estado Novo. V: Metin Kozak in Nazmin Kozak (ur.), *Sustainability of Tourism: Cultural and Environmental Perspectives*. Cambridge: Cambridge Scholar Publishing, 2011, 135–154.

DATO, Gaetano: Lineamenti storiografici, memorie pubbliche e miti all’origine del sacrario di Redipuglia: La fondazione di un tempio della nazione. *Acta Histriae* 22/3, 2014, 695–713.

DATO, Gaetano: Redipuglia: *Il Sacrario e la memoria della Grande guerra 1938–1993*. Trst: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2014a.

EADE, John in Mario Katić (ur.): *Military Pilgrimage and Battlefield Tourism: Commemorating the Dead*. London in New York: Routledge, 2017.

ENIT, *Relazione sull’attività svolta nell’anno 1925*. Rim: Tipografia del Senato, 1926.

FABI, Lucio: *Sul collio della grande guerra: Storia, immagini, monumenti, itinerari turistici e conviviali*. Tržič: Edizioni della Laguna, 1992.

FABI, Lucio: *Sul Carso della Grande Guerra: Storia, Itinerari, Monumenti, Musei*. Videm: Guide Gaspari (Paolo Gaspari editore), 1999.

FILI, Jaka: *Smrt na oltarju režima: Fašistični režim in mit prve svetovne vojne v Julijski krajini (1922–1939)*. Magistrska naloga. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2016.

GALANTE, Enrico: *Gorizia e i suoi campi di battaglia: Guida storico-pratica illustrata*. Gorica: Stab. Tipografico e librario editore Giov. Paternolli, 1925.

GARIBALDI, Italo: *Sui campi di battaglia del medio e basso Isonzo*. Milano: TCI, Società per il movimento dei forestieri nella Venezia Giulia, Guida storico-turistica, 1928.

GAZZETTA Ufficiale, relazione e regio decreto-legge 29 ottobre 1922, N. 1386, che dichiara monumenti alcune zone fra le più cospicue per fasti di gloria del-teatro di guerra 1915–1918. Rim, 258, 1922, 2807–2808.

GUIDA dei campi di battaglia, Introduzione storico-geografica, volume I in Isonzo, volume II. Milano: Agenzia italiana pneumatici Michelin editrice, 1919.

I CAMPI della gloria, Itinerari illustrati delle Zone monumentali dei campi di battaglia da Trieste a Trento. Rim: Ente nazionale per le industrie turistiche, 1927.

ILES, Jennifer: Encounters in the Fields – Tourism to the Battlefields of the Western Front. *Journal of Tourism and Cultural Change* 6/2, 2008, 138–154.

ITINERARI per la visita ai campi di battaglia 1915–1918, Rim: Ente nazionale per le industrie turistiche, 1921.

JEZERNIK, Božidar in Jurij Fikfak: The Cultural Heritage of the Isonzo Front. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 73, 2018, 7–18.

JEZERNIK, Božidar: Every War Invents its Heroes. *Traditiones* 47/1, 2018, 35–61.

JUDSON, Pieter: “Every German Visitor Has a *Völkisch* Obligation He Must Fulfill.” Nationalist Tourism in the Austrian Empire, 1880–1918. V: Rudy Koshar (ur.), *Histories of Leisure*. Oxford in New York, 2001, 147–168.

KAVREČIČ, Petra: Tourism in the Hands of the Totalitarian Systems: The Fascist Promotion of Tourism in the New Provinces. *International Interdisciplinary Conference Movements, Narratives & Landscapes, University of Zadar, Croatia, 5th-7th June 2015*. Zadar, 2015, 46–47.

KAVREČIČ, Petra: Obiskovanje spomenikov prve svetovne vojne. *Obmejni fašizem: Kulturna in socialna zgodovina: Zbornik povzetkov*, Koper, 20. in 21. junij 2016. Koper, 2016, 18.

KAVREČIČ, Petra: »Sacro pelegrinaggio« Visits to World War I Memorials on the Soča/Isonzo Front in the Interwar Period. *Etnološka tribina* 10/47, 2017, 175–206.

KAVREČIČ, Petra: *Turizem v Avstrijskem primorju. Zdravilišča, kopališča in kraške jame (1819-1914)*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2017a.

KAVREČIČ, Petra in Borut Klabjan: »Na najlepše morje na svetu, na Jadran«: Procesi turističnega razvoja severnega Jadrana pred prvo svetovno vojno in po njej: Primer Češke in Češkoslovaške. *Acta Histriae* 18/1–2, 2010, 175–206.

KAVREČIČ, Petra in Miha Koderman: Slovenski izseljenci in turistični obisk Dravske banovine s posebnim poudarkom na po-

ročanju Izseljeniškega vestnika. *Annales ser. hist. sociol.* 24/1, 2014, 77–94.

KAVREČIČ, Petra in Milan Radošević: Na morje! Izzivi turističnega razvoja v Istri v času Avstro-Ogrske in italijanske uprave s posebnim ozirom na leto 1925. *Zgodovina za vse, vse za zgodovino* 24/2, 2017, 21–40.

KLABJAN, Borut: Nation and Commemoration in the Adriatic. The Commemoration of the Italian Unknown Soldier in a Multinational Area: The Case of the Former Austrian Littoral. *Acta Histriae* 18/3, 2010, 399–424.

KLABJAN, Borut: Erecting Fascism: Nation, Identity, and Space in Trieste in the First Half of the Twentieth century. *The Journal of Nationalism and Ethnicity* 2017, 1–18.

KLAVORA, Marko: *Zavezniška vojaška uprava (1945–1947) in spomin prebivalcev v Zgornjem Posočju*. Doktorska disertacija. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2011.

KOZOROG, Miha: Stručnjaci i entuzijasti u memorijalnim krajovalicima velikog rata: Nejednakosti i upotpunjavanje konzervacije ratne baštine. *Antropologija* 19/1, 2019, 65–77.

KUŽNIK, Lea: Typology of Dark Tourism Heritage with its Implications on Slovenian Future Dark Tourism Products. *Research in social change* 7/3, 2015, 318–348.

LEONARDI, Andrea: La prima guerra mondiale e la vulnerabilità del fenomeno turistico. V: Peter Gasser, Andrea Leonardi in G. Bartha-Scalman (ur.), *Krieg und Tourismus im Spannungsfeld des Ersten Weltkrieges = Guerra e turismo nell'area di tensione della prima guerra mondiale*. Innsbruck: Studien Verlag, 2014, 57–98.

LLOYD, David W.: *Battlefield Touris: Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919–1939*. Oxford in New York: Berg, 1998.

MOSSE, George L.: *Le guerre mondiali: Dalla tragedia al mito dei caduti*. Rim in Bari: Edizioni Laterza, 2007.

N. d.: Il figlio del Re inaugura l'Ara dei Caduti di Gorizia la Santa: Entusiastiche accoglienze di autorità e popolo al Principe Umberto. *Il Piccolo della sera*, 8. avgust 1929, VII, 3013.

REPIČ, Jaka: Memorialization of the First World War in the Landscape of the Julian Alps. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 73, 2018, 27–46.

Spletni vir 1: Grande Guerra, I cimiteri di guerra. Cronologia. Consuntivo Ufficiale – Pubblicazione Nazionale dell'anno 1928; <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1918z.htm>, 29. 12. 2020.

STONE, Philip R.: Dark Tourism and Significant Other Death: Towards a Model of Mortality Mediation. *Annals of Tourism Research* 39/3, 2012, 1565–1587.

SVOLJŠAK, Petra: Prva svetovna vojna in Slovenci: 1. del. *Zgodovinski časopis* 47/2, 1993, 263–287.

SVOLJŠAK, Petra: Prva svetovna vojna in Slovenci: II. 1945–1992. *Zgodovinski časopis* 47/4, 1993a, 547–567.

SVOLJŠAK, Petra: Prva svetovna vojna in Slovenci: 1994–2014. *Prispevki za novejšo zgodovino* LV - 2/2015, 143–171.

SVOLJŠAK, Petra: Nekaj utrinkov iz delovanja veteranske organizacije Zveza bojevnikov: »Organizacija Bojevnikov je trdna in močna, je zveza src in duš. Je temelj prijateljstva in ljubezni med narodi.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 46/1, 2006, 277–288.

ŠIROK, Kaja: Spomin in pozaba na obmejnem območju: Predstave o goriški preteklosti. *Acta Histriae* 18/1–2, 2010, 337–357.

ŠIROK, Kaja: Identitete, zgodovina in dediščina prostora – prakse spominjanja in komemoracije na Goriškem v XX. stoletju. *Acta Histriae* 20/4, 2012, 631–646.

ŠULIGOJ, Metod: Memories of War and Warfare Tourism in Croatia. *Annales, Ser. Hist. sociol.* 26/2, 2016, 259–270.

ŠULIGOJ, Metod: Warfare Tourism: An Opportunity for Croatia? *Economic Research – Ekonomska istraživanja* 30/1, 2017, 439–452.

ŠULIGOJ, Metod in Kristina De Luca: Raziskovanje temačnega turizma. Metodološki pristopi in raziskovalne perspektive. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 59/2, 2019, 80–91.

TODERO, Fabio: Il culto del soldato caduto nella Venezia Giulia dalla Grande guerra al fascismo. V: Anna Maria Vinci (ur.), *Regime fascista, nazione e periferie*. Videm, 2010, 51–68.

TODERO, Fabio: Politiche della memoria della grande guerra: Il caso della Venezia Giulia. *Acta Histriae* 18/3, 2010a, 383–398.

VISINTIN, Angelo: Dalla Grande guerra al fascismo: L'ipotesi della Vittoria sui campi di battaglia dell'Isonzo. V: Anna Maria Vinci (ur.), *Regime fascista, nazione e periferie*. Videm, 2010, 69–87.

WALTER, Tony: War Grave Pilgrimage. V: Ian Reader in Tony Walter (ur.), *Pilgrimage in Popular Culture*. London, 1993, 63–91.

WINTER, Caroline: Tourism, Social Memory and the Great War. *Annals of Tourism Research* 36/4, 2009, 607–626.

WINTER, Caroline: Battlefield Visitor Motivations: Explorations in the Great War Town of Ieper, Belgium. *International Journal of Tourism Research* 13, 2011, 164–176.

Heritage of World War I: Commemorative Practices of Veterans on the Former Isonzo Front in 1925

The Isonzo Front of World War I had a strong influence on the everyday lives of the inhabitants of the front and its hinterland. It left a significant impact on the area where the battles took place. The soldiers, who fought in this area, or the relatives of the fallen soldiers, are those individuals and groups that are primarily discussed in the article.

After the war, new remembrance (and oblivion) practices related to war casualties, conquered or lost territories developed in Europe and around the world. An important, crucial role in the development of these practices and of a collective national memory has been played by the myth of an unknown fallen soldier. As such, it occupied a crucial role in the formation and propaganda of commemorative practices related to World War I battlefields. The catastrophic consequences of the war have influenced the creation of new myths, especially the myth of an unknown soldier who sacrificed his life for his nation. After the war, the arrangement of war graves and construction of memorials took place in the former battlefields or in the major cities and capitals.

The article studies the area of the former Isonzo Front battlefield, where the armies of Austria-Hungary and Kingdom of Italy fought on opposite sides. After the war, the battlefield zones and the region of the former Austrian Littoral (Primorska region) was assigned to Italy, which means that it went through a radical political transition. In line with the desire to affirm the *Italianness* of the territory, it was necessary to construct and consolidate a unified national memory, especially in this contested border area. An important role was played by former veterans and the mourning families of the soldiers who had fought for the nation and lost their lives. Visiting the World War I monuments, battlefields and cemeteries has become an established practice, viewed as a (secular) pilgrimage. After the war, some veterans joined up in associations and part of their activities was devoted to pilgrimages to former battlefields. The article deals with the veterans of the first Battalion of the 269th Infantry Regiment and their pilgrimage to the former Isonzo Front battlefields. Part of their journey to the sites of war (memory) was published as a travel diary in an Italian paper. The article analyses the experience of the visit, which, besides war sites and a strong emotional note, also included some tourist sites.

